

Een middeleeuwse vraagbaak

De Artes-Lucidarius: inkijk in een denkwereld

De Artes-Lucidarius is een van de vier Middelnederlandse Lucidarius-teksten. De tekst gaat in op theologische vraagstukken, maar behandelt vooral ook meer wereldlijke zaken. De vertaling van deze tekst in modern Nederlands geeft een goede inkijk in de middeleeuwse denkwereld. En volgens de middeleeuwers was de aarde dus niet plat!

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

Een middeleeuwse vraagbaak. De Artes-Lucidarius in het Londense handschrift (British Library, Ms. Add. 10286). Ludo Jongen en Nolanda Klunder (Verloren, Hilversum 2021), 155 blz., € 19,00

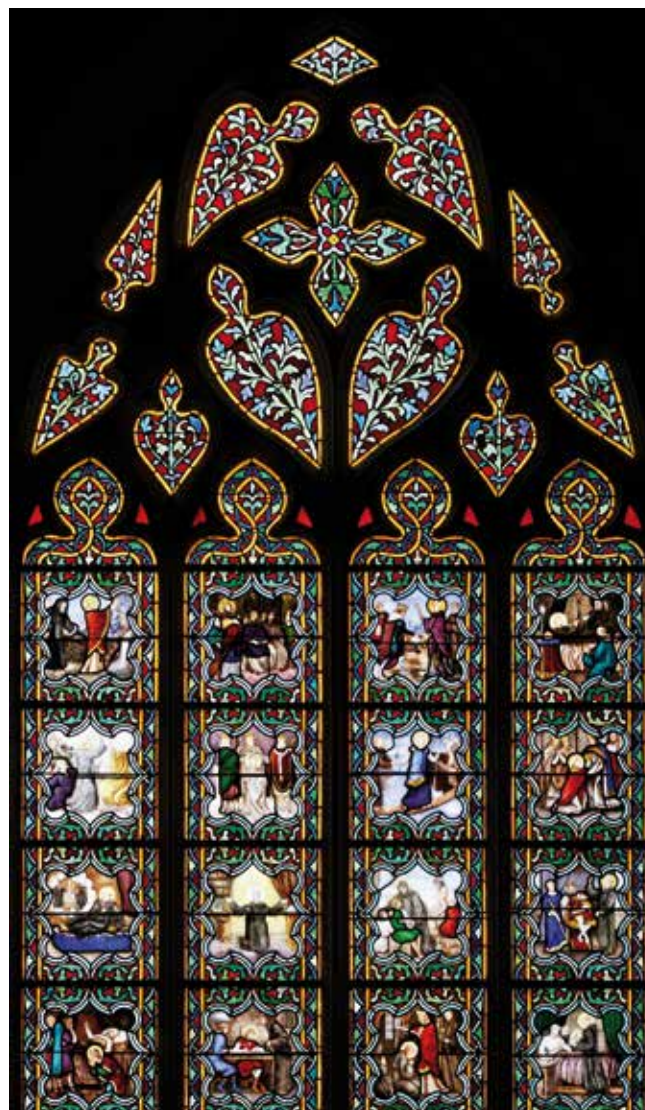
Je moet je twee dingen bedenken als het over de middeleeuwen gaat: mensen waren toen natuurlijk niet gek. Ze wisten een hele hoop en er was een enorme wetenschappelijke traditie. En het tweede: alles begint met de Bijbel. De schepping, de zondeval, Jezus aan het kruis. Dankzij Christus' kruisdood was de weg naar de hemel geopend. Wij leven in de laatste periode van de wereldgeschiedenis. Met het Laatste Oordeel zal de tijd ophouden te bestaan. Zo dachten mensen in de middeleeuwen.' Aan het woord is Nolanda Klunder. Onlangs bezorgde zij samen met Ludo Jongen de eerste kritische vertaling in modern Nederlands van de Middelnederlandse Artes-Lucidarius in het Londense handschrift. De Artes-Lucidarius is een van de vier Middelnederlandse Lucidarius-teksten. Deze benaming wordt gebruikt voor teksten die direct of indirect teruggaan op het Latijnse Elucidarium, een naslagwerk van rond 1100 waarin theologische vragen worden behandeld. De Artes-Lucidarius is een vertaling van de Duitse Lucidarius en behandelt in navolging van die bron niet alleen theologie, zoals het Elucidarium, maar vooral ook meer wereldlijke vraagstukken.

Schoolboek en naslagwerk

Het oorspronkelijke Elucidarium uit 1100 is een schoolboek dat ook als naslagwerk diende voor priesters in opleiding en lagere geestelijken. Klunder: 'We weten weinig van de auteur, maar kennen wel zijn naam: Honorius Augustodunensis. Over zijn achternaam bestaan verschillende verklaringen. Soms wordt de naam vertaald als "van Autun", maar er is nog geen relatie ontdekt tussen die Franse stad en de auteur. Andere verklaringen zijn dat "Augustodunensis" afgeleid zou zijn van de Sint-Augustinuskerk te Canterbury,

van "Colonia Tiberia Augusta" als Romeinse naam voor Regensburg, of van "Augusti mons", een bijnaam voor Regensberg.'

Het Elucidarium is geschreven in een dialoogvorm tussen een meester, de magister, en zijn leerling, de discipulus. In 431 vragen lopen zij de belangrijkste geloofswaarheden langs. De dialoog is opgedeeld in drie boeken. Het eerste gaat over goddelijke aangelegenheden met vragen over de Drie-eenheid, het scheppingsverhaal, de schepping van de mens, de zondeval, kans op verlossing en de eucharistie. In het tweede boek gaat het over kerkelijke aangelegenheden en gaat nogal van de hak op de tak over problemen waar een christen in dit leven mee te maken krijgt. Bijvoorbeeld: Als alles uit God voortkomt, is Hij dan ook de

Deze glas-in-loodramen in de kathedraal van Quimper (Frankrijk) vertellen het levensverhaal van Anselmus van Canterbury.

schepper van het kwaad? Waarom zijn sommige slechte mensen zo rijk, machtig en gezond terwijl deugdzaamere mensen het soms zo moeilijk hebben? Het derde boek behandelt het toekomstig leven, het lot van de mens na dit leven: Waar is het paradijs? Wie komen in de hemel of de hel?

Zoekmachine

Klunder: 'Het Elucidarium is een soort middeleeuwse zoekmachine. Je had nog geen Google natuurlijk en daarom heeft Honorius een handzaam overzicht gemaakt van alle theologische vraagstukken die op dat moment bekend waren. In zijn proloog geeft hij aan dat het boek tegemoetkomt aan de wensen van zijn (mede-)leerlingen die hem herhaaldelijk hebben verzocht hun iets toe te lichten. Zo'n verzoek wijst op het bestaan van een enorme hoeveelheid theologische studies, anders is er geen behoefte aan een beknopt overzicht. Honorius stelt dat Christus de basis is voor zijn werk, terwijl de tekst rust op vier pijlers: profeten, apostelen, kerkvaders en theologen. Zijn bronnen zijn onder meer Augustinus en Gregorius de Grote, maar ook eigentijdse theologen als Anselmus van Canterbury, die als eerste een logisch bewijs voor het bestaan van God formuleerde.'

'Door heel Europa zijn Elucidarium-vertalingen in de volkstaal verschenen, van het Welsh tot het Noors en van het Duits tot het Spaans'

Het Elucidarium werd een succes. Daar zijn verschillende aanwijzingen voor. Allereerst zijn er nog betrekkelijk veel Elucidarium-handschriften overgeleverd, ongeveer 330. Daarnaast zijn er door heel Europa versies teruggevonden. Klunder: 'Werkelijk door heel Europa heen zijn Elucidarium-vertalingen in de volkstaal verschenen. Van het Welsh tot het Noors en van het Duits tot het Spaans. Al kun je beter spreken van teksten op basis van het Elucidarium. Vaak volgen die teksten in het begin nog wel de Latijnse bron, maar daarna gaan de auteurs hun eigen gang en besteden ze aandacht aan meer wereldlijke zaken. Bijvoorbeeld: Waar komt hagel vandaan? Waarom hebben mensen verschillende huidskleuren?'

Van Duits naar Diets

Een middeleeuwse vraagbaak bevat de Artes-Lucidarius. Die naam wordt gebruikt voor de Middelnederlandse vertaling van de Duitse Lucidarius, die gebaseerd is op het Elucidarium met als aanvulling allerlei aardrijkskundige, natuurwetenschappelijke en liturgische kwesties. Klunder: 'De Duitse Elucidarium-vertaling stamt uit het eind van de twaalfde eeuw. Tot aan het

Een Duitse versie van het Elucidarium uit 1559. Op de titelpagina staat een kompasros met de namen van de twaalf winden.

scheppingsverhaal gaat het gelijk op, daarna slaat het een andere weg in. Er komen vragen over de kosmos, de sterren, de maan en de zon aan bod. Daarna gaat het over natuurverschijnselen en tot slot over de opbouw, structuur en betekenis van kerkdiensten, de liederen die daarbij gezongen worden. De auteur van de Duitse tekst is niet bekend, ook niet wanneer het in het Nederlands is vertaald. Er bestaat een handschrift met daarin een korte passage van het Elucidarium in het Nederlands. Dat handschrift is uit 1339. Perkament was kostbaar, dus je liet niet zomaar een bladzijde leeg in een handschrift.

De versie die wij hebben gebruikt, is het handschrift uit 1465 dat zich in The British Library in Londen bevindt. Die plek is een klein walhalla als het om middeleeuwse handschriften gaat. Toen ik daar in het kader van mijn promotie onderzoek deed en Latijnse handschriften opvroeg, kreeg je gewoon een hele stapel en mocht je die met je blote handen te lijf gaan. Zodra het om een veel zeldzamere vertaling in een volkstaal ging, moest ik allerlei stempels laten zien en documenten overleggen. ▶

Een OT-kaart uit de Roda Codex, ca. 990. Deze schematische wereldkaarten hebben meestal het oosten, dus Azië, boven.

Toen ik een onderwerp voor mijn promotie zocht, was Frits van Oostrom net bezig met zijn boeken over de Nederlandse literatuurgeschiedenis (*Begin-1300, Stemmen op schrift* en *1300-1400 Wereld in woorden*, DS). Hij had een flink verlanglijstje met allerlei teksten die hij wilde gebruiken. Daar stond de Lucidarius ook op. Iedereen die zich met middeleeuwse letteren bezighoudt, weet van het bestaan daarvan, maar de teksten hadden nog maar weinig aandacht gehad. De bekende romans uit die tijd, zoals Karel en de Elegast of Reinaard de Vos, staan veel meer in de schijnwerpers. Die kende ik ook wel, maar die Lucidarius, als een soort encyclopedie, geeft natuurlijk een prachtige kijk in de denkwereld van de middeleeuwen.

De aarde is een pot

‘Dat bekende zinnetje van Galilei is een goede ingang tot die denkwereld: *en toch draait ze!* Het revolutionaire was niet dat de aarde een bol zou zijn. Dat hadden de Grieken allang ontdekt en daarvan was men op de hoogte. Baanbrekend was de gedachte dat de aarde, de schepping Gods, niet het middelpunt van het heelal zou zijn. Dat de

aarde draaide en niet al het andere om de aarde heen.

Vergis je niet hoe vergevorderd de wiskunde en sterrenkunde al was geraakt om aan te tonen hoe de aarde het middelpunt van het heelal was! Men bestudeerde hoe planeten zich in vaste banen bewogen. Wetenschappers zagen in dat daar een wetmatigheid in moest zitten. Geleerden hadden onnoemlijk ingewikkelde berekeningen om de bewegingen van de sterren en planeten ten opzichte van de aarde in kaart te brengen om uiteindelijk die ultieme waarheid van de schepping van God te kunnen bewijzen.

En natuurlijk heb je van die OT-kaarten (waarop de wereld schematisch werd weergegeven, DS), maar daarvan wist iedereen dat het een symbolische weergave van de aarde was. Die gebruikte je echt niet om van A naar B te komen. Zeelieden hadden heel andere kaarten, waar de havensteden op stonden. Men wist ook dat de wereld groter moest zijn dan tot dan toe bekend. Alleen zag men de evenaar als een soort hitteschild: het werd immers steeds warmer als je verder naar het zuiden ging. Een vuurgrens waar een gewone sterfeling niet doorheen zou komen. Het idee van de zeemonsters hangt hiermee samen. Dat is meer de angst van de oneindigheid van de zee. Achter de vuurgrens zouden geen mensen kunnen wonen. Dat is waarom er op die OT-kaarten alleen het noordelijk halfrond stond afgebeeld.’

Universiteiten

‘Het is geen toeval dat het Elucidarium rond 1100 verschijnt. Rond die tijd ontstaan de eerste universiteiten. Toledo in Spanje was een belangrijk kenniscentrum, maar ook in Bologna, Parijs en Oxford ontstaan rond deze tijd universiteiten. Als je het wetenschappelijk discours uit die tijd bestudeert, gaat het niet om een vermakelijk inkijkje in die malle ideeën van toen. Zo van die domme middeleeuwers die dachten dat de wereld plat was en de builenpest een straf van God. Nee, het is hun kenniswereld op basis van hun bronnen. Dat als onwetenschappelijk afdoen, getuigt bij uitstek van een blik door een moderne bril.

Waarover het ook gaat, vaststaat natuurlijk wel dat God de wereld heeft geschapen. God is er, God is de Drie-eenheid. Er bestaat geen discussie over Genesis, over de zondeval, Adam en Eva. De geschiedschrijving begint bij de schepping van de mens. Nu beschouwen wij misschien ingenieurs of de medici die vaccins ontwikkelen als de academische superhelden, maar eeuwenlang is theologie de belangrijkste discipline aan de universiteiten. Wetenschappers stelden hun leven ten dienste van discussies waar zij misschien nooit uit zouden komen, over de verschijningsvorm van God, over zijn voorzienigheid. Dat is eigenlijk een ontroerend beeld: wetenschappers een leven lang op zoek naar de waarheid.’ ■